

КАМБАҒАЛЛИК СИРТМОҒИ ВА БОШҚАРУВ САМАРАДОРЛИГИ

Абдулла Абдуқодиров

*иқтисод фанлар номзоди, Ўзбекистон Президенти хузуридаги
Стратегик ислохотлар агентлиги директорининг биринчи ўринбосари*

Мамлакат бошқарувининг самараси жамиятнинг макроиқтисодий ривожланиш параметрларида юз бераётган ўзгаришларни вақтида пайқаш ва уларни негатив таъсирини камайтириш борасидаги жадалликка кўп жиҳатдан боғлиқ. Афсус-ки, 2019 йилнинг охири 2020 йилнинг бошларига келиб мамлакат ишлаб чиқариш кучларини ривожланлантириш, юқори ўсиш суръатларини таъминлаш соҳасида эришилган ютуқлар туфайли жамиятда бироз **эйфория кайфиятлари** юзага келган эди. 2019 йил натижалари ҳақида гапириб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ўзининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар 4,2 миллиард долларни ташкил этиб, 2018 йилга нисбатан... - 3,1 миллиард долларга ёки 3,7 баробар ўсди. Инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 37 фоизга етди. Мамлакатимиз илк бор халқаро кредит рейтингини олди ва жаҳон молия бозорида 1 миллиард долларлик облигацияларини муваффақиятли жойлаштирди... Ўзбекистоннинг кредитга доир таваккалчилик рейтингини охириги 10 йилда биринчи марта яхшиланди”¹, – деб таъкидланган эди. Саноатнинг 12 та тармоғида модернизациялаш ва рақобатдошликни кучайтириш дастурлари жадал амалга ошириш натижасида 2019 йилда ЯИМ ҳажми 5,6 фоизни ташкил этгани, саноат - 6,6 фоизга, экспорт ҳажми - 28 фоизга кўпайгани ва олтин-валюта захиралари 2019 йил давомида 2,2 миллиард долларга ортиб, 28,6 миллиард АҚШ доллари миқёсига етгани қайд этилган эди.

Иккинчи томондан эса, шу вақтгача ишлаб чиқариш кучларини ривожлан-тиришнинг анъанавий экстенсив усуллари (ялпи ички даромад, саноат ва қишлоқ хўжалигини давлат ресурслари ҳисобига ривожлантириш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, қурилиш ва бошқа локомотив соҳалар тараққиётини таъминлаш) кутилган натижалар бермаётгани кўзга ташланаётган эди. 2020 йил сўнгига келиб, **иқтисодий воқеълик ўзгарганининг** илк аломатлари пайдо бўла бошлади. Давлат инвестициялари ва харажатлари узлуксиз ошиб боришига қарамай, аҳолининг реал даромадлари, камбағаллик даражаси ва тадбиркорлик фаолиятида сезиларли позитив ўзгаришлар юз бермади. 2019 йил натижалари бўйича 18 млн меҳнатга лаёқатли доимий аҳолиси бўлган Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган корхоналар сони атиги

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси:
[https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oli_y_majlisga_murojaatnomasi_\(2020_yil_24_yanvar\)](https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oli_y_majlisga_murojaatnomasi_(2020_yil_24_yanvar))

323,5 тани ташкил этиб, йилига ўртача 32 мингтадан ортиқ корхона (10%) фаолият кўрсатмай, уларнинг ярми йил давомида фаолиятини тугатаётган эди.

1-графика

Кичик бизнес ҳажмининг меҳнатга яроқли аҳоли сонига нисбатан расман бундай паст даражада экани аҳолининг камбағаллик даражаси юқори экани ва яширин иқтисодий маълум сабабларга кўра авж олаётганига ишора беради. 2019 йилгача сурункали камайиб келаётган фаолият юритмайдиган кичик корхоналар ва кичик тадбиркорлик субъектлари (якка тартибдаги тадбиркорлар ва ўз-ўзини банд қилувчилар) сони бу даврдан кейин кўпая бошлади (фискал солиқ ва монетар сиёсатлар таъсирида). 2023 йилга келиб фаолият кўрсатмайдиган корхоналар сони 35,1 мингтани ташкил этиб 2019 йилга нисбатан 2,26 марта ўсди, фаолияти тугатилган корхоналар сони 24,1 мингтага етиб, 1,44 баробар кўпайди. Шу давр ичида аҳолининг иқтисодий фаоллик даражаси 75% дан (2019 йил кўрсаткичи) 73,7% гача тушиб, амалда 2017 йилнинг даражасида қолди. Ишсизлик даражаси доимий аҳоли сонига нисбатан 2019 йилда 9% ташкил этган бўлса, 2023 йилга келиб бу кўрсаткич 0,1% га камайди, абсолют миқдорда эса 213,2 кишига кўпайди. Меҳнат ресурслари сони таҳлил қилинаётган йилларда 3% га ўсиб, 19,52 млн кишини ташкил этган бўлса, меҳнатга лаёқатли аҳолининг улуши умумий аҳоли сонига камая бошлаб, 56,4 % дан 54,8% га тушди². Яъни аҳолининг ички тузилишида 16 ёшгача болалар ва нафақа ёшидаги қариялар кўпая бошлади, кўпроқ давлатдан

² <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2>

ижтимоий ёрдамга муҳтож ва камбағал қатлами улуши ўсиб бориш тенденцияси ҳам пайдо бўлди.

2019 йилнинг охирига келиб иқтисодий воқеъликда тектоник силжишлар бошланиб, улар ўта марказлашган ва автократик бошқарув усуллари, жумладан, қўлланилаётган макроиқтисодий услублар бирмунча самарасиз даражага етганини кўрсатди. Бу **янги ижтимоий-иқтисодий** воқеъликнинг тўртта кўриниши юзага чиқди:

- тез ўсиб бораётган доимий аҳолининг умумий сони;
- кўп фарзандли оилалар улушининг ўсиши;
- камбағаллик миқёсининг ўсиши;
- аҳоли даромадлари соҳасида кучли сегрегациянинг пайдо бўлиши.

Бу омилларнинг ортга тортувчи таъсири йилдан-йилга ортиб борди ва Covid-19 шароитида ўз апогейига етди. Ҳатто давлат раҳбари даражасида камбағаллик тушунчаси расман тан олинди³ ва унга қарши кураш давлат ижтимоий ва иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишларидан бири деб қаралди. Бундай иқрорлик бошқарув тизими иқтисодий тараққиёт мазмунини, воқеълик моҳиятини тўла тасаввур қила оладими деган саволни актуал даражага кўтарди. Чунки 70-80 йилларда иқтисодий ривожланиш даражаси тезлашган мамлакатларнинг барчасида (Хитой, Жанубий Корея, Вьетнам, Малайзия) энг биринчи тўсиқ сифатида аҳолининг “камбағаллик сиртмоғи”га тортувчи факторлар тўплами мавжудлиги кўрсатилган эди. Айнан шу ҳолат 2020 йилга келиб камбағалликка қарши курашиш янги макроиқтисодий бошқарув приоритетлари мазмунига айланганининг сабаби эди.

2021 йил май ойи ҳолатига кўра, меҳнатга лаёқатли ресурслар сони 19,52 млн кишини ташкил этган ҳолатда, 5 млн дан кам миқдорда аҳоли жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғи тўлар эди. Муҳими шунда-ки, бу солиқ туридан тушадиган даромадларнинг 62,3 % ни ойига 2 млн сўмгача бўлган даромад олувчи ишловчилар ва 85,4% ни ойига 4 млн сўмгача даромад олувчилар тўлар эди⁴. Яъни жисмоний шахслар даромадидан олинадиган солиқлар асосан кам даромадли ишчиларни энг кўп солиққа тортишга қаратилган эди. Қисқача хулоса қилганда “Ҳар бир оила тадбиркор”, “Ёш тадбиркор”, “Тадбиркор аёл” каби дастурлар орқали янги тадбиркорлик хужайраларини, инфраструктурасини яратиш ғояси ўзини оқламади ва камбағаллик даражасини маълум бир вақтга бирмунча туширишга эришилгани билан, камбағаллик сиртмоғидан аксарият аҳоли қатламини чиқаришга олиб келмади.

Биргина 2019 йилда "Обод қишлоқ" ва "Обод маҳалла" дастурлари доирасида 479 та қишлоқ ва овулда, шаҳарлардаги 116 та маҳаллада кенг

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси:

<https://president.uz/uz/lists/view/4057>

⁴ <https://www.gazeta.uz/ru/2021/07/14/personal-income-tax/>

кўламли қурилиш ва ободонлаштириш ишлари бажарилди. Бунга 6,1 триллион сўм ёки 2018 йилга нисбатан 1,5 триллион сўм кўп маблағ сарфланди. Қишлоқ жойларда - 17 минг 100 та, шаҳарларда - 17 минг 600 та, жами 34 минг 700 та ёки 2016 йилга нисбатан салкам 3 баробар кўп арзон ва шинам уйлар қурилди⁵. Лекин юқорида таъкидланганидек, янги тадбиркорлар таба-

қасини тузиш муаммоси турли аҳоли қатламларига меҳнат воситаларини тақдим этиш, молия имкониятлари яратиш билангина ҳал бўлмади. Янги тадбиркорлар қатлами юзага келмаганининг бир қанча назарий ва амалий асослари мавжуд эди.

Камбағаллик жуда оғир иллат. Агар мамлакатнинг бошқарув системаси камбағаллик гирдобини бу муаммосини ўз вақтида ҳал этмаса, муаммо турли метаморфозаларни бошидан кечиради:

а) инсон капиталининг сифати кескин тушиб кетади ва бир кунлик умри билан яшайдиган инсонлар ҳеч қачон жамият келжаги борасида ҳеч бир бошқа гуруҳлар билан келиша олмайди, ҳаммага нисбатан ва барча ғояларга оппозицияда бўлади;

б) унинг ўз-ўзини такроран тиклаш хусусияти кучайиб, жамиятнинг барча аъзоларига нотўғри нисбий индикатор сифатида ҳизмат қилади, яъни бошқалар шу қашшоқлик сиртмоғида бўлмаганидан шукур қилиб, альтернатив фикрлашга ҳам қодир бўлмай қолади;

с) қашшоқлик қадриятлар ва орият категорияси сифатидан чиқиб, фақатгина иқтисодий категорияга айланади ва бойлик орттиришнинг барча йўллари легитим деб қаралиши, “камбағаллик айб эмас” деган ёлғон тезислар кучайишига сабаб бўлиши мумкин;

д) қашшоқлик фақатгина давлат сиёсати маҳсули деб қаралиб, бутун жамият, ва биринчи навбатда унинг гирдобига кирган конкрет шахс ва оиланинг шароитлари, сабаб ва оқибат занжирлари, аниқ чоралар эътибордан четда қолиши мумкин;

е) ва ниҳоят, бу сиртмоқдан чиқа олмаган халқнинг катта қисми миграция қилиш ва туғишни камайитириш, яъни мамлакатни энг зарур ресурслардан маҳрум қилиш, (демак-ки, келажакда тўлақони давлатчиликни йўқотиш ҳавфини туғдириш) йўли билан бу иллатга жавоб беради.

Кейнсчилик назариясига ҳаддан ташқари берилиш яхши оқибатларга олиб келмади. Кейнсчиликнинг энг муҳим элементларидан бири – умумий бандликни таъминлашнинг имкони, зарурати йўқлиги ва жамиятнинг баъзи қатламларида “иҳтиёрий бандсизлик танлови” бўлиши мумкинлигида эди. Бу

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси: [https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirzиеvning_oli_y_majlisga_murojaatnomasi_\(2020_yil_24_yanvar\)](https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirzиеvning_oli_y_majlisga_murojaatnomasi_(2020_yil_24_yanvar))

ихтиёрий бандсизлик жамиятнинг маълум қисмида минимал даражада яшаш имкониятлари билан қаноатланиш психологиясидан келиб чиқади. Иккинчи томондан Кейнс ЯИМни иқтисодий банд бўлган жамият аъзоларининг ўртача оғирликка эга бўлган меҳнатига иш ҳақининг йиғиндиси деб қабул қилган. Яъни иқтисодий банд бўлган аҳоли ва ўртача иш ҳақи – бу ёлланма меҳнат белгилари. Жамият ривожланиб борган сари, ўз-ўзини банд қилувчи ва минимал ҳаётий эҳтиёжларни қондиргач, маълум маънода ижтимоий-иқтисодий эркинликка интилувчи қатламлар кўпайиб боради. Албатта, Кейнс таълимотининг иқтисодийётни бошқаришдаги энг керакли қисми, бизнинг фикримизча, “энг самарали бандлик” тушунчаси орқали давлатнинг фискал ва инвестиция сиёсати қандай бўлиши кераклигига назарий асос⁶ яратиб беради. Лекин энг самарали (оптимал) бандлик тушунчаси бу давлатнинг жамиятга қараш нуқтаси. Жамиятнинг нуқтаи-назаридан эса оптимал бандлик баъзи қатламлар учун ижтимоий-иқтисодий эркинликка шароит берувчи бандлик. Турли фавқулодда юз берадиган ҳодисалар жамиятда мажбурий ишсизлик ва мажбурий фаолиятдан воз кечиш (масалан, Covid-19 вақтидаги карантин) ҳолати юзага келишини ва бу ҳолатда мамлакат (жамият) фақат ўзининг ички резервлари (жамғармалари, жумладан, озиқ-овқат ва дори-дармон) ва халқаро ҳамжамиятдан келувчи ёрдамгагина муҳтож бўлиб қолишини кўрсатди. Бундай ҳолат бир неча, ҳатто йиллар давомида юз бериши эса Кейнс назарияси барча ҳолатлар учун ҳам универсал бўлмаслигини кўрсатди.

Иккинчи томондан, Кейнс назариясига кўра, ҳар қандай тадбиркор ишлаб чиқаришни ташкил қилишда бўлажак маҳсулотнинг таннархи ва умумий сотувлар ҳажмини биринчи навбатда ҳисобга олади. Шу нуқтаи-назардан келиб чиқиб, қандай иш асбоблари олиниши ва қанча ва қандай сифатли ишчи кучи жалб қилиниши ҳақида хулосага келади. Лекин бу ерда режалаштириш горизонти деган муҳим омил бор: режалаштириш қанча кўп даврни қамраб олса, шунча кўпроқ капитал маблағлар ишлаб чиқариш воситалари учун керак бўлади. Ва бу ўринда бу ишлаб чиқариш воситалари янги олинади-ми, ёки боридан фойдаланилади-ми, жуда катта аҳамиятга эга. Чунки тадбиркор ишлаб чиқаришни ташкил қилишда энг биринчи зарур бўлган бўлган капитал маблағлар миқдорига жуда катта эътибор беради. Назарияга кўра ишлаб чиқариш воситаларига сарфлар аввалроқ бўлган бўлса (яъни мамлакат заҳираларида ёки тадбиркорлар ихтиёрида эскирган, лекин ҳанузгача тўла ишга яроқ асосий воситалар бўлса), бу ҳолат ишлаб чиқаришни янгитдан ташкил қилишга кўпроқ позитив таъсир қилади⁷. Лекин бу соҳада ҳам, давлат ташаббуси билан

⁶ Keynes: The General Theory of employment, interest and money:

<https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/ch03.htm>, Chapter 3.

⁷ Keynes: The General Theory of employment, interest and money:

<https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/ch03.htm>, Chapter 6.

амалга оширилган лойиҳаларда янги тадбиркорлар табақаларида на асосий воситалар, на ишлаб чиқариш горизонтини англаш, унга қараб маълум фаолият режасини тузиш мажбурияти бор эди.

Covid-19 шароитида аниқланди-ки, турли фавқулодда юз берадиган ҳодисалар фонида захирада кам қийматга эга бўлган воситалар бирданига бутун дунёда талаб этилган воситаларга айланса, уларнинг нархи айни дамдаги **максимал тўлов қобилияти** даражасида юзага келадиган нархлар паритетига кўтарилиши ва маҳсулотнинг таннархи ва умумий сотувлар ҳажмини бозордаги нархлар паритетига алоқаси бўлмай қолади. Яъни сўров ажиотаж ҳолига етиб, гап инсонлар ҳаётини сақлаш ҳақида кетганда, ҳеч ким на асосий воситалар, на ҳом-ашёларнинг тарихий нархларига қараб ўтирмайди. Кимда тўлов қобилияти бўлса, ўша керакли маҳсулотни аномал нархда сотиб олди. Инсон ҳаёти ва унинг эҳтиёжлари ҳажми эса “аввалдан сарф қилинган” категорияда ишламайди ва уларни ҳар сафар бозорда бор имкони қадар, тўла миқдорда “сотиб олиш керак”. Бу ерда ҳам режалаштириш имконияти меҳнат ресурслари сифати (малакаси, меҳнатга қобиллиги) ва уларни сурункали кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришга жалб қилишнинг имкониятлари даражасига боғлиқ. Бир томондан малакали меҳнат ресурслари бозорда бўлган тақдирда ҳам, уларни ишлаб чиқаришга жалб қилиш имкониятлари чекланган бўлиши, иккинчи томондан, - ишчи кучининг сифати энди нафақат унинг малакаси, балки унинг иш фаолияти давомида ишдан қолдирувчи омилларга (масалан, касалликка) чалинмаслиги эҳтимоли даражаси билан белгилаб қўйди (кейинги бўлимда бу феномен бафуржа кўрсатилган). Оддий ҳолларда меҳнат ресурслари нисбий тўла бандлик (яъни ишлаб чиқариш ва кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш талаблари тўла қондирилган) ва ихтиёрий танланган қисман бандлик (аҳоли минимал даромадлар билан қаноатланиб, ўз-ўзини чеклаган) ҳолларида ўзларини бутунлай бошқача тутадилар. Лекин фавқулодда ҳоллар меҳнатга имконияти борларнинг барчасини меҳнатга (минимал бўлса-да, - даромад манбаига) зор қилиб, аҳолининг катта қисмини ана шу меҳнат натижалари билан бўлишишига умидвор қилиб қўяди, яъни меҳр-шавқатга муҳтожлик туғдиради. 2020 йилнинг бошига келиб, 35 млнлик аҳолидан 13,5 миллиони меҳнат бозорида банд бўлган, улардан 7,8 миллионгаси норасмий секторда, шу жумладан, 2,6 млн. киши меҳнат мигранти ҳисобланар эди⁸.

Юқоридаги сабабларга кўра, бир томондан қисман бандликнинг кучайиши (ҳатто унинг сабаблари қандай бўлишидан қатъий назар), иккинчи томондан жамият томонидан яратилган неъматларни адолатли тақсимотига зор бўлганлар (вақтинча ишсиз, ёки ижтимоий ҳимояга муҳтож) сонининг кўпайиши камбағалликни туғдирувчи ва унинг кенгайишига озуқа берувчи фактори

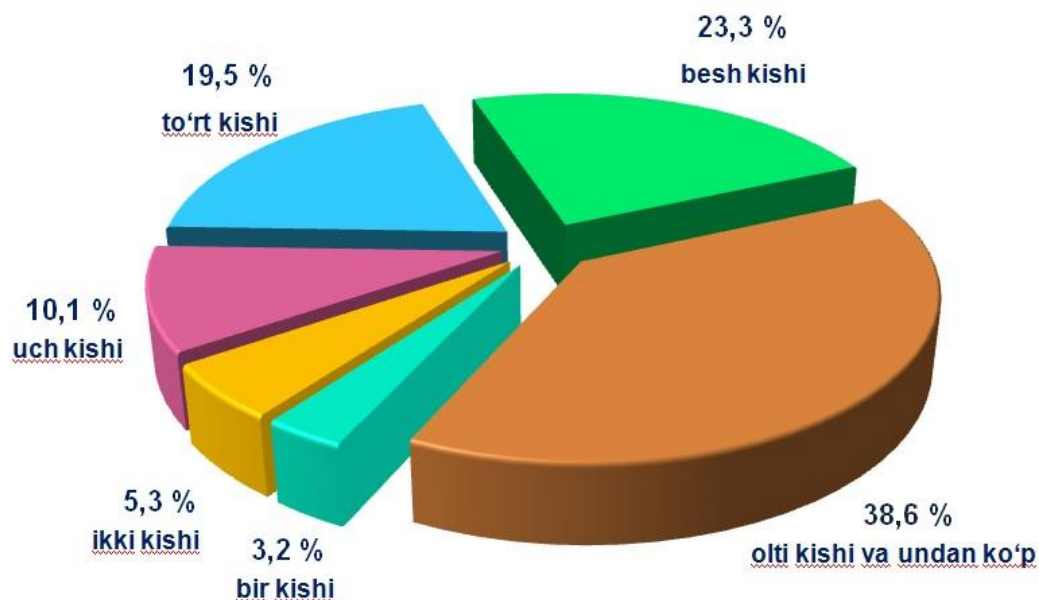
⁸ Ўзбекистон статистика Кумитаси маълумотлари: <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2>

бўлди. Бу кичик чекланишимиздан мақсад шу эди-ку, давлат тадбиркорликни ривожлантириб, камбағалликни қисқартиришга ҳаракат қилишни истаса, янги (постковид) шароитда илгаригидек “Ҳар бир оила тадбиркор”, “Ёш тадбиркор”, “Тадбиркор аёл” каби ижтимоий лойиҳалар билан янги тадбиркорлар синфини яратишга интилиши эмас, балки фаолият юритиб турган мавжуд тадбиркорларни кўпроқ қўллаб-қувватлаши керак эди. Чунки камбағални бу ҳолдан чиқариш учун унга ишлаб чиқариш воситалари ва дастлабки айланма маблағларини бериш кифоя қилмайди, бу тадбир умуман иш бермаслиги мумкин. Бу ўринда тадбиркорлик шижоати, даромад берувчи фаолият юритиш ғояси, тадбиркорлик кўникмаларнинг роли бирмунча катта ва булар моддий категориялар эмас.

Ўзбекистоннинг демографик шароитида юзага келган тенденциялар ҳам янги воқеъликни юзага келтириб, иқтисодий сиёсатга ўз таъсирини ўткази бошлади. Жамиятда 20-29 ёшли ёшларнинг улуши доимий умумий аҳоли сонидан камайиб бормоқда⁹ ва “Прогноз маълумотларига қараганда, 2030 йилга бориб 24-29 ва 30-34 ёш гуруҳларидаги аҳоли сонининг камайиши кутилади”. Аммо “аёллар сонининг эркаклар сонидан ортиқчилиги 35-40 ёшдан катта барча ёш гуруҳларида қайд этилмоқда”¹⁰.

1-диаграмма

Умумий уй ҳўжаликлари аъзолари сони бўйича 2023 йил натижалари бўйича аҳоли таркиби¹¹

⁹ Х.Х.Абдурахмонов: “Оиланинг демографик ривожланиш тенденцияларини баҳолаш”: https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/2_Abduramanov.pdf, 3-бет

¹⁰ Ўша ерда, 7-бет

¹¹ Қаранг: <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/6809-o-zbekiston-respublikasi-uy-xo-jalıklarining-a-zolari-soni-bo-yicha-tarkibi>

Натижада, бир ҳисобдан, эркакларнинг ўртача умри аёлларга нисбатан камроклиги фонида бир нечта фарзандларни бир ўзи катта қилаётган аёлларнинг улуши ортиб бораётган бўлса (айниқса, туғилиш коэффициенти Ўзбекистон бўйича ҳар минг кишига 21 тадан ортиқ эканини инобатга олинса), иккинчи ҳисобдан Ўзбекистонда уй хўжаликлари аъзолари сони кўрсаткичига эътибор берсак, 6,1 млн умумий уй хўжаликлари сони ичида 5 кишидан иборат бўлган хўжалиklar улуши 23,3%, олти ва ундан кўп кишилиқ бўлган хўжалиklar улуши 38,6% ни ташкил этади.

Даромади даражаси сифатидан камбағал деб таснифланган оилада ҳар сафар янги боланинг туғилиши давлатнинг маҳсус кўмагисиз камбағаллик сиртмоғининг кучлироқ тортилишига олиб келади. Камбағал оилаларда болалар оддий турмуш комфортини белгиловчи (уй жиҳозлари, уй меҳнатини енгиллаштирувчи) воситаларга етарли эга бўлмайдилар ва уларнинг аксарияти ўзларининг ота-оналари томонидан сингдирилган камбағал турмуш “оддий кадриятлари” билан чекланиб ўсадилар, билимларни ўзлаштиришга қаттиқ интирмай, ўқув қобилияти бошқаларга нисбатан бирмунча паст бўлади. Кўп ҳолларда улар мактабни 14-15 ёшида ташлаб меҳнат қилишга ва оилага даромад келтиришга ҳаракат қиладилар. Боз устига бундай оилаларнинг аксариятида ташқи ва тасодифий омилларнинг, масалан, барвақт боқувчилардан маҳрум бўлиш, турли офатлар туфайли мулкдан маҳрум бўлиш, ўйламай қилинган харажатлар туфайли қарз гирдобига тушиш каби ҳолларнинг кўп учраб туриши барча соҳа мутахассислари ва изланувчилар томонидан эътироф этилган. Оилада ногирон бола туғилган ҳолларда эса оила аъзоларидан бирига иш таклиф қилиш чораси ҳам натижа бермайдиган ҳолат бўлиши мумкин. Бундай оилалар ўзининг кучи билан бу шароитдан чиқиб кета олмайди ва албатта давлатнинг ёрдамига муҳтож. Аҳоли сони ортган сари, бундай кўмакка муҳтож қатламлар ҳам ортиб боради ва иқтисодий ривожланишнинг янги чақириқларига айланади. Бу тезиснинг исботини қуйидаги динамикада кўришимиз мумкин: 2017 йил натижаларига кўра Ўзбекистонда камбағал деб тан олинган аҳолининг улуши умумий аҳоли сонининг 11,9 фоизини ташкил этган (3,82 млн киши) бўлса¹², 2023 йилга келиб бу кўрсаткич 11,0% га (3,96 млн.киши) тушди,¹³ ёки абсолют миқдорда 0,14 млн кишига кўпайди.

Аввалига камбағалликка қарши курашишда жаҳон тажрибасини ўрганиб, унинг энг самарали элементларини Ўзбекистонда жалб этиш зарурати ва имконияти деб қаралган муаммо тез орада бунчалиқ ойдин ёндашувнинг имкони йўқлигини исботлади. Камбағаллик даражасининг ўсиши жамиятдаги

¹² <https://www.cer.uz/en/post/publication/kak-uzbekistan-planiruet-sokrasat-dolu-bednogo-naselenia-mnenie-ekspertov>

¹³ https://api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_1737.xlsx. Янгироқ маълумотлар эълон қилинмаган.

тадбиркорлик муҳитини яратиш ва бошқариш соҳасида катта муаммолар борлигидан дарак берди. Жамиятда қанча кўп камбағаллик бўлса, шунча ишлаб чиқарувчи кучлари унумдорлиги тушиб бораверади, умумий талаб камайиб боради. Жамият учун унум берувчи аъзолар сони деярли ўзгаришсиз қолганда, ёки улар сонининг ўсиш суръатлари камбағаллар сонининг ўсиш суръатларидан пастроқ бўлса, у яратган моддий бойликка “шерик” бўлувчилар сони борган сари ортаверади. Ва аксинча, - ҳар бир ишлаб чиқарувчининг меҳнат унумдорлиги (моддий бойликларни яратиш потенциали) ортган сари жамият меҳнатга лаёқати бўлмаган, ёки вақтинча меҳнатга жалб қилинмаган аъзоларига кўпроқ ёрдам беришга қодир бўлади. Айнан шунинг учун барча мамлакатларнинг камбағалчиликка қарши курашнинг энг универсал усули иқтисодиётнинг ўсиш суръатларини ва самарадорлигини ошириб, жамиятнинг имкониятларини (иқтисодий ва ижтимоий) кенгайтиришга қаратилган.

Камбағалликка қарши кураш ташкилий модели мамлакатимизда асосан 4 йўналишда олиб борилди:

– “камбағал” категориясига кирувчи турли аҳоли қатламлари ичидаги ёрдамга муҳтож инсонларни аниқлаш (БМТнинг бир кунлик истеъмол қийматининг пуллик нормаси асосида) ва уларга марказлаштирилган, тизимли ва сурункали давлат нафақаларини тўлаб бориш. Бунда гендер фарқи ва ёшлар масалаларига алоҳида эътибор билан қараш;

– ижтимоий ёрдамга муҳтож деб топилган аҳоли қатламларини турли тадбиркорлар томонидан ўтказилаётган ижтимоий-иқтисодий лойиҳаларга жалб қилиб, уларни даромад топишларига ёрдам бериш;

– давлатнинг марказлаштирилган жамғармалари, қисман давлатнинг мулкий тасарруфида бўлган банкларнинг ёрдамида ижтимоий ёрдамга муҳтож аҳоли қатламларига майда тадбиркорлик лойиҳаларини тавсия қилиб, боғланғич капитални (ишлаб чиқариш воситалари ва ҳом-ашё олиш учун) имтиёзли ва кўп йиллик кредитлар ёрдамида дастлабки тадбиркорлик фаолиятига туртки бериш;

– камбағалликка қарши кураш бўйича J-PAL глобал ташаббуси, БМТ, БМТТД, Жаҳон банки, UNISEF, ADB, GIZ ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар ҳамкорлик қилиш ва бу борада икки томонлама ва кўп томонлама лойиҳаларни Ўзбекистонда амалга ошириш.

Энг биринчи приоритет бу - аҳолининг ижтимоий ҳомияга муҳтож қатламининг манзилли, яъни исмлари, шароити ва сабаби аниқланган маълумотлар базаларини яратиш бўлди. 2021-йилдан бошлаб кам таъминланганларни “Ижтимоий ҳимоянинг ягона реестри” ахборот тизимига киритиш ва ҳар ойда бу базани жонли интервьюлар асосида янгилаб бориш механизми жорий этилган. Натижада, “2017-йилда 500 минг нафар кам таъминланган оилага ижтимоий ёрдам кўрсатилган бўлса, бугунги кунда ушбу

кўрсаткич 2,2 миллиондан зиёдни ташкил қилмоқда. Ажратилаётган маблағлар ҳажми етти баравар оширилиб, йилига 13 триллион сўм (1,1 миллиард доллар)га етди”¹⁴. 2023 йилнинг ўзида 810 минг ишчи ўринларини мамлакат бўйлаб тиклаш, янги 310 минг кишига тенг доимий ва 633 мингга тенг мавсумий ишчи ўринларини яратиш кўзда тутилган эди. Биргина ўз-ўзини банд қилиш категориясига кирувчи меҳнат соҳалари рўйхатини кенгайтириш (24 тадан 67 гача фаолият турларига) ҳисобига яна 100 мингдан ортиқ ишчиларни расмий меҳнат бозорига жалб этиш назарда тутилганди. Лекин бу кўрсаткичларга амалиётда эришилмади.

2018-2022 йиллар давомида маҳаллабай текширишлар натижасида 540 мингдан ортиқ кам таъминланган оилалар реестри тузилган ва уларга давлат томонидан 306,8 млрд сўмлик тўғридан-тўғри моддий ёрдам берилган. 37,7 минг ишсиз юрган кишиларга доимий иш, 93,2 минг кишига мавсумий иш топиб берилган, 7,2 минг кишига эса қишлоқ хўжалигида ижарага ер ажрабтиб берилиб, меҳнати ҳисобига даромад олиш имконияти яратиб берилган. Кам таъминланган оилаларга 110,1 млрд.сўм миқдорга тенг озиқ-овқат маҳсулотлари ва 544,5 млн.сўмга тенг дори -дармон воситалари ҳамда 14,8 млрд.сўмга уй моллари сотиб олишга, 2,4 млрд.сўмга тенг миқдорда уй паррандалари сотиб олишга банклардан узоқ муддатли ва кам фоизлик кредитлар ажратиб берилган¹⁵.

Камбағалликка қарши курашиш мамлакат иқтисодий сиёятининг янги воқеълиги бўлишига қарамай, бу сиёсатни амалга оширишда йўл қўйилган камчиликлар баъзи ҳолларда бутунлай тесқари натижаларга олиб келди. Энг катта муаммо камбағалликка қарши курашишда давлатнинг стратегияси яхлит бир дастур сифатида ишлаб чиқилмаган бўлиб, бу сиёсат турли ижрочиларга – вазирлик ва ҳокимиятлар “вазирлик – ҳудуд/вилоят – район - маҳалла” вертикалига масъулият тарзида юклатилган ишлар рўйхати эди. Камбағал ва давлат томонидан ёрдамга муҳтож кишилар, оилалар дастлабки рўйхати (амалиётда “қора дафтар”, “ аёллар дафтари”, “ёшлар дафтари” каби) маҳалла томонидан тузилиб, район ҳокимиятига тавсиф этилар, улар ўз навбатида вилоят рўйхатларини умумлаштириб, вазирликларга тасарруф қилишар эди. Вазирлик ҳукумат томонидан турли лойиҳаларга ажратилиши керак бўлган

¹⁴ Қаранг: <https://gov.uz/uz/bv/news/view/1599/>

¹⁵ Қаранг: Қандай қилиб Ўзбекистон камбағалликка қарши курашмоқчи:

<https://www.cer.uz/en/post/publication/kak-uzbekistan-planiruet-sokrasat-dolu-bednogo-naselenia-mnenie-ekspertov>

бўлган молиявий маблағлар ҳажмини турли йўналишлар бўйича ташкил этиб (тўғридан-тўғри моддий ёрдам бериш, доимий ёки мавсумий иш топиб бериш, янги ишчи ўринларини яратиш, қишлоқ хўжалигида ижарага ер майдонларини ажратиш, озик-овқат маҳсулотлари ва дори-дармон воситалари, ҳамда уй моллари, паррандалар сотиб олишга, банклардан кредитлар ажратиб бериш), бу ишларни молиялаштириш ва қайта тақсимлаш механизмларини белгилаб, Вазирлар Маҳкамасининг йиллик ва чораклик дастурларига киритар эдилар. Кредит олмасликка қарор қилган оилалар ва кишиларга кредитлар маълум бир маъмурий тазйиқ ортида берилган ҳоллар ҳам кам бўлмаган.

Юқоридаги ҳолатдан хосил - камбағалликка қарши курашнинг асосий маъноси уни келтириб чиқарувчи муҳим омиллар, тармоқлар ва шароитларга қарши қаратилмай, турли “давлат хайрия дастурлари” кампаниясига айланди. Бутун қилинган ишларнинг моҳияти камбағаллик тоифасига киритилган жамият аъзоларини аниқлаш ва уларга давлат томонидан берилиши мумкин бўлган ёрдамни белгилаш ва уни етказиб беришга бориб тақалди. Бундай ёндашув кўп ҳолларда турли аҳоли қатламлари ўртасида текинхўрлик кайфиятларининг юз келишига, камбағалликдан чиқишга ҳаракат қилаётганларнинг фақатгина давлат қарамоғига ўтиб олганларни кўриб, ўзлари учун ҳаракат қилишга мотивациясини тушиб кетишига олиб келди. Психологияда бу “**тескари проекция**” деб аталган ҳолат бўлиб, фуқаролар ўзларининг моддий ҳолатини тузатишга интилиш ўрнига, уларда “ички ҳимоя инстинктлари” давлатнинг камбағалликка қарши ҳаракатларини ўзларинининг шахсий статусига қарши ҳаракат ҳам деб қабул қилдилар. Оқибатда баъзиларда паразитлик туйғулари ривожланган бўлса, баъзиларида очикдан-очифқ муттаҳамлик, олинган кредитларни қайтармаслик, бутунлай бошқа шахсий самарасиз истеъмолга ишлатиш (масалан, тўй-хашам, ҳозирги ҳолатида ортиқ бўлган кераксиз қурилишлар қилиш) ҳоллари кўпайди.

Хитой ва бошқа Жануби-Шарқий Осиё, Жанубий Америка давлатларининг умумдавлат иқтисодий потенциалини оширишга қаратилган яхлит инклюзив сиёсат яратиш ва юритиш ўрнига Ўзбекистонда бир-бири билан мантқан боғланмаган, ўзаро қилаётган ишининг сифатини аниқлаб бўлмайдиган, турли алоқаси бўлмаган ижрочилар кўлига топширилган амаллар, масъулиятлар тўпламини ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилдик. Оқибатда жойларда бу кураш моҳияти ким қандай тушунса, шундай талқин қилинишигача етиб борди. Давлат томонидан кўпроқ **мавжуд тадбиркорларни** қўллаб, улар яратган ижтимоий қийматни **инклюзив фискал сиёсат** негизида ёрдамга мухтож кишилар манфаатига қайта тақсимлаш умуман тадбиркорликдан хабари бўлмаган, тадбиркорликка мойиллиги бўлмаган аҳоли қатламларини тадбиркорликка тортишга уринишдан кўра самаралироқ бўлар эди.

Камбағалликка қарши курашиш учун давлат томонидан ажратилган маблағларнинг аксарияти “Ҳар бир оила тадбиркор”, “Ёш тадбиркор”, арзон ипотека кредитларини таъминлаш каби лойиҳалар негизида тижорат банклари орқали халққа тарқатилди. Банклар аксарият ҳолларда маҳаллалар рўйхатлари асосида маҳаллий хокимиятлар тасдиқлаган рўйхатлар бўйича жуда катта миқдордаги кредит ресурсларини оиланинг ҳақиқий шароити ва кредитни қайтариш имкониятини етарли ўрганмай, ҳеч қандай гаровсиз, маъмурий тазйиқ остида тарқатиб бердилар. Натижада бу кредит ресурслари бўйича тез орада нафақат фоизлар, балки асосий суммаларни қайтариб олишнинг ҳам ҳеч қандай имконияти йўқлиги аниқланди. Давлат ижтимоий лойиҳаларида иштирок этган кўпгина давлат тижорат банкларида “фойда олинмайдиган кредитлар” (non performing loans) даражаси умумий кредитлар ҳажмининг 0,5 фоизидан 7 фоизгача кўтарилиб кетди. Агар бу банклар Марказий банкнинг кредитлар классификацияси талабларига тўла риоя қилиб, шубҳали кредитлар бўйича тегишли резерв жамғармаларини ташкил қилсалар, кўпчилиги мутлақо камомадларни эълон қилган бўлар эдилар.

Хулоса қилиб айтганда, янгиланиш даврида давлатнинг ислохотлар кун тартибини белгилаш ва уларни амалга оширишда етакчилик ролини асослаб берган биргина иқтисодий тараққиёт назариясини, - айнан “Янги Кейнсчилик”ни тарихий даврда ягона тўғри келувчи қўлланма деб қараш бизнинг иқтисодиётимиз тараққиётида қатор ҳатоларга олиб келди. Бу ҳатоларнинг келиб чиқиши ва ўз вақтида англанилмаганининг асосий сабаби - мамлакатда кўпгина бошқа соҳалар каби иқтисодий ислохотларни моҳияти ва самарасини муҳокама қилиб, ҳар бир ғояни салбий ва ижобий оқибатларини олдиндан назарий ва амалий экспертиза қилиш борасида етарли институтлар тузилмаганлиги ва борлари ўртасида рақобат ва мулоқат йўқлигидадир. Давлатнинг турли илмий текшириш ва академик иқтисодий марказлари кўтарган масалалар ва ғоялар ҳукумат органлари томонидан керакли эътибор билан ўрганиб чиқилмади, ғоялар фрагментар қўлланилиб, улар яхлит бир мантиқли концепцияга айлантирилмади. Амалда ғоялар бир-бири билан антогонизмга киришди (Иқтисодиёт ва молия вазирлигининг давлат маблағларини иқтисодиётга кўп миқдорларда киритиш ҳисобига юмшоқ стимуллаштириш модели ва Марказий банкнинг инфляцияни таргетлаштириш – мақсадли режалаштириш ҳаракатлари ўртасидаги қарама-қаршилик каби) ва бозор қатнашчилари ҳукумат институтларидан турли мазмундаги сигналлар ва чекланишлар олиб, охири фақат ўзлари билган модель доирасида ўралашиб қолдилар. 2020 йил бошида юзага келган фавқулодда ҳодиса – Covid-19 пандемияси, унинг тарқалишини олдини олиш ва иқтисодиётни янги воқеъликка мослаштириш қийинчиликлари янги Кейнсианчилик ёндашувининг **аянчли оқибатларини** янада чуқурлаштирди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Commons J. R. (1997). The Problem of Correlating Law, Economics and Ethics // Samuels W. J., Rutherford M. (Eds.). Selected Essays of J. R. Commons. London: Routledge.
2. Eggertsson T. (1990). Economic Behavior and Institutions. Cambridge University press.
3. Макроиктисодий ва ҳудудий тадқиқотлар институти. Миллий кадриятларга асосланган иқтисодиёт: негизлар ва фаровонлик уйғунлигининг эмпирик таҳлили. Т.: 2023. 46 б.
4. Доклад по целям развития тысячелетия Узбекистан 2015/под общ. ред. Г. Саидовой. - Ташкент: Центр экономических исследований, 2015. - 100 с.
5. Б.Хамидов: Профиль бедности в Узбекистане.
<https://review.uz/ru/post/profil-bednosti-v-uzbekistane?>